

* सहायक प्राध्यापिका, तत्वज्ञान विभाग, सोनोपंत दांडेकर महाविद्यालय, पालघर

होय, आधुनिक काळांतही समाजात तत्ववेत्त्यांची भूमिका अतिशय महत्वाची आणि समाजाला आकार देणारी आहे. तत्ववेत्त्यांच्या विचारांना धुडकावून लावून समाज पुढे जाऊ शकत नाही. हे वास्तव समाज जेवढे लवकर जाणून घेईल तेवढी समाजाची भविष्यकालीन वाटचाल सुकर होईल असे मला वाटते. तत्ववेत्त्यांना कोण विचारतो त्यांना गांधिर्याने घेण्याची गरजच काय असे वाटून कदाचित तुम्ही माझ्या मताशी असहमत व्हाल परंतु तरीही मला असे वाटते की समाजाच्या वाटचालीस शांततामय सहजीवनासाठी तत्ववेत्त्यांची भूमिका, मार्गदर्शन महत्वाचे आहे.

Copyright © 2022 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial use provided the original author and source are credited.

मी हे प्रथम सुरवातीलाच स्पष्ट करते की हा लेख भरपूर संदर्भ देवून लिहीलेला नाही हा एक loud thinking चा प्रयत्न आहे एचढेच फार तर म्हणता येईल. त्यामुळे त्याला विद्वत्तापूर्ण मूल्य किती आहे हे ठरवणे कठीण आहे. अस्तु वरीलप्रमाणे निष्कर्ष मी प्रथम दिला आहे. त्याला पूरक असा पुरावा पुढील काही परिच्छेदांत देण्याचा माझा प्रयत्न आहे.

या विषयाच्या नांवामध्ये जरी आधुनिक हा शब्द आला असला तरी तो कालसापेक्ष आहे असे मला वाटते. कारण प्रत्येक वर्तमान हा अगोदरच्या काळाच्या पार्श्वभूमीवर “आधुनिक” असतो. जसे सॉक्रेटिसच्या काळाच्या पार्श्वभूमीवर अॅरिस्टॉटल किंवा त्यानंतरचा काळ आधुनिक म्हणावा लागेल. लॉक, बर्कले ह्युम यांच्या काळाच्या पार्श्वभूमीवर कांटचा काळ आधुनिक म्हणावा लागेल. भारतीय उपखंडाचा विचार करता ८ व्या ९ व्या शतकातील समाज जीवनाचा विचार करता १२ व्या शतकातील संत एकनाथ, नामदेव ज्ञानेश्वरांचा काळ आधुनिक होता असे म्हणायला हवे तर ज्ञानेश्वरांच्या काळाच्या पार्श्वभूमीवर संत तुकाराम महाराजांचा काळ हा आधुनिक होता हे स्पष्ट होईल. या न्यायाने लोकमान्य टिळक, आगरकर, गोखले यांचा काळ, महात्मा गांधी, डॉ बाबासाहेब आंबेडकर यांचा काळ, वारकरी संप्रदायाचा काळ, सोनोपंत दांडेकरांचा काळ हे सर्व काळ त्या त्या काळांच्या पार्श्वभूमीवर आधुनिक काळ होते असेच म्हणावे लागेल. जसे “Present world is the best world” त्याप्रमाणे Present time is modern time असे म्हणणे युक्त ठरेल आणि त्या त्या काळातील तत्ववेत्त्यांच्या भूमिका समाज परिवर्तनाच्या, विकासाच्या दृष्टिकोणातून किती उपयोगी व पर्यायाने महत्वाच्या होत्या हे पहाणे उचित ठरेल.

तत्वज्ञानाचे कार्य काय ह्या प्रश्नाचे सरळ व सोपे उत्तर देता येत नाही. मानव हा स्वतःच्या अनुभवाची व व्यवहाराची जाणीव असलेला प्राणी असल्याने स्वतःच्या जीवनाला वळण देण्याचा, दिशा देण्याचा प्रयत्न करतो. तत्वज्ञानाचे एक प्रमुख कार्य म्हणजे विश्वाच्या स्वरूपाचा उलगडा करणे हे आहे. विश्वाच्या स्वरूपाचा साकल्याने विचार करता जसे अनेक प्रश्न उपस्थित होतात तसेच मानवी जीवन विषयक मानवी कल्याण विषयकही प्रश्न उपस्थित होतात म्हणजेच विश्वाच्या स्वरूपाचा साकल्याने

विचार करताना त्याचा अविभाज्य व महत्वाचा भाग असलेल्या मानवाच्या जीवन–विषयक तत्त्वज्ञाचा उहापोह करावाच लागतो. व इतर मूलभूत प्रश्नांप्रमाणे माणसाने जगावे कसे, चांगल्या जीवनाचा आशय व आकार काय वा जीवनात साध्य काय करावे? जीवनाची सार्थकता कशात आहे? ह्या सारख्या प्रश्नांची उत्तरे द्यावी लागतात. मानवी जीवनाचा विचार करताना नैतिक मूल्यांचा, त्यांच्या आचरणांचा, त्यांच्या प्रसाराचा विचार करावा लागतो. कर्तव्ये, नीतिनियम, सद्गुण, योग्यायोग्य, आदर्श हे स्पष्ट करत त्यांच्यातील समन्वय शोधावा लागतो. त्यातून समाजात मानवी व्यवहारांची चौकट निर्मिती व नियमन करावे लागते. माणूस कसा वागतो त्यापेक्षा माणसाने कसे वागावे याचे मार्गदर्शन करावे लागते. माणसाने समाजात कसे वागावे, काय साधावे याचे मार्गदर्शन करित प्रत्यक्ष व्यवहारांचे, वागण्याचे, आचरणाचे मार्गदर्शक तत्वाच्या कसोटीवर मूल्यमापन करित व्यवहारांची सार्थकता निश्चित करण्याची जबाबदारी नीतिशास्त्रावर व पर्यायाने तत्ववेत्त्यांवर पडते. हे करताना मानवी प्रकृतीचा विश्वाच्या स्वरूपाशी काय संबंध आहे हे ही निश्चित करावे लागते म्हणजेच मानव–मानव संबंध, मानव–विश्व संबंध, मानवी स्वभावातील अवगुण, विश्वातील वस्तुंची मर्यादा, मानवाची जाणीव, त्याची चिंतनशीलता या सर्वांचा चिकित्सक विचार करण्याची जबाबदारी तत्वज्ञानाला जन्म देते असे तत्वज्ञान सांगणारे विचारवंत तत्ववेत्ते समाजाला सार्वकालिक मार्गदर्शन करत असतात हे तत्वज्ञानाचा इतिहास मग तो पाश्चात्य असो वा भारतीय असो, चाळला तर दिसून येईल.

तत्वज्ञानाच्या अनेक उद्दिष्टांपैकी व्यक्तीचे आंतरव्यस्तिक संबंध, आंतर समाज संबंध, सामाजिक जबाबदारी, व्यक्ती व सामाजिक जीवनाची उद्दिष्टे, ती प्राप्त करण्याचे योग्य मार्ग, त्यांचे स्वरूप, बदलती परिस्थिती यांचा चिकित्सक अभ्यास म्हणजे तत्वज्ञान होय, व्यक्तीच्या जीवनाचे साफल्य कशात असते व्यक्तीचे समाजाशी नाते काय असते आदि प्रश्नांची उत्तरे शोधित रहाणे व त्या उत्तरांच्या संदर्भात मानवी वर्तनाचे परीक्षण करणे, त्याच्या उन्नयनाच्या व विकासाच्या दिशा दाखवणे हे तत्वज्ञानाचे व पर्यायाने तत्ववेत्त्यांचे समाजाप्रती कार्य असते.

हा विषय तसा खूपच व्यापक आहे. मनुष्य प्राण्याच्या पृथ्वीवरील अस्तित्वापासून या विषयाची सुरवात होते असे म्हटले तर ते चूक ठरणार नाही. अतिप्राचीन काळात म्हणजे सॉक्रेटिसपूर्व किंवा सोफिस्टांच्या काळात समाज हा अस्तित्वात होता. सामान्यपणे आपणास ज्ञात असलेल्या इतिहासानुसार सॉक्रेटिसपूर्व काळापासून समाजाच्या पुनरुत्थानाची पाश्चात्य जगतात सुरवात झाली असे म्हणता येईल. भारतीय उपखंडाचा काळ विचारत घेता अगदि नजीकचा समाज म्हणजे महाभारत काळातील समाज झरकन आपल्या डोळयासमोरून जातो.

मनुष्य हा समाजप्रिय प्राणी आहे अशी एक व्याख्या नेहमी ऐकण्यात येत असते. एकाहून अधिक व्यक्तीनी एकत्र येणे, सहवासात येणे, एकत्र रहाण्यातून हा समाज अस्तित्वात येतो. तसे पाहिले तर प्राणी जगतातही प्राणी एकत्र राहत असतात परंतु त्यांच्या एकत्र येण्याला कळप म्हणतात, समाज म्हणत नाहीत पाखरेही एकत्र रहातात त्याला थवा म्हणतात, समाज म्हणत नाहीत. मनुष्य हा समाजात रहातो असे जेव्हा म्हणतो तेव्हा त्यालाही काही कारणे आहेत मनुष्य हा मूलतः चंचल, लोभी, अहंकारी, भ्याड, दगाबाज कपटी तसेच अकृतज्ञ आहे त्याच्या समाज प्रवृत्तीमागे त्याचा स्वार्थ दडलेला असतो. मनुष्याचे व्यक्तिमत्व व समाजातील अस्तित्व हे चेहेरे व मुखवटे याचे मिश्रण असते. समाजात व्यवहार करत असताना तो बहुतांशी

मुखवटे धारण करतो. मनुष्य हा बुद्धिमान प्राणी असला तरी तो स्वभावतः स्वार्थी, मनुष्यघाणा व संघर्ष करणारा असतो. त्यामुळे बरेचसे सामाजिक राजकीय किंवा आंतरराष्ट्रीय समाजजीवनातील व्यवहार “ बळी तो कान पिळी” या न्यायाने होत असतात. “Justice is the interest of the Stronger” ही सोफिस्टांची उक्तीही हेच दर्शवीत असते. मानवी जीवन एकाकी कष्टप्रद क्षणिक असल्याची जाणीव व अनुभवातून समजून येणारी आंत्यतिक असुरक्षितता, अराजकता असंस्कृतता यापासून बचाव करण्यासाठी, जगण्यासाठी शांत व सुरक्षित वातावरण निर्माण करण्यासाठी माणसे एकत्र येतात. एकाकी रहाण्यापेक्षा समाजात रहाण्याने तुलनेने अधिक फायदे असतात. समाजात राहिल्याने जीविताची व संरक्षणाची हमी मिळते. शांत सहजीवन जगता येते यासाठी माणसे एकत्र येतात व समाज निर्माण होतो. मनुष्य हा स्वतःवर प्रेम करणारा व स्वहित रक्षणाबद्दल आत्यंतिक जागरूक असलेला प्राणी या दोन्ही गोष्टी समाजाच्या माध्यमातून मिळवण्याच्या प्रयत्न करित असतो. तसेच समाजाच्या माध्यमातून उदरनिर्वाहाची गरज व संरक्षणाची गरज, जीविताचे रक्षण यांची पूर्ती करण्याचा प्रयत्न करत असतो जेणेकरून शांततामय सहजीवन शक्य होत असते. समाज धारणेचे आणखी एक महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे कामजीवनाचे नियमन व पूर्ती. मानवेतर प्राण्यांमध्ये सामान्यतः बलवान नराचे मादीबरोबर mating होत असते परंतु मानवी समाजात निर्बल गरीब व्यक्तीही कुटुंब चालवून आपले कामजीवन व्यतीत करित असते. बलवान असण्याचा काही संबंध येत नाही. मानवेतर प्राण्यांत बलात्कारांच्या घटना घडत नाहीत मात्र मानव समाजात बळजबरी, बलात्कार आदि वारंवार घडणाऱ्या घटनानी समाज कलंकीत झाला आहे. असे दिसून येते. तरीही असे म्हणता येईल की मानवी समाजात कायद्याच्या आधाराने कामप्रवृत्तीचे नियमन व योग्य मार्गाने पूर्तता “समाज” म्हणून होत असते हे मान्य करावे लागेल. सॅम्युअल अलेक्झांडर या विचारवंताने मानव हा जीवनांत सुख व आत्मविकास यांचा शोध घेत असतो त्यासाठी समाजाची निर्मिती करत असतो “बीना सहकार नही उध्दार” ही उक्ती त्याला चांगलीच ठाऊक असल्याने सुख व आत्मविकासाचे “समाज” हे त्याने माध्यम बनवले आहे ‘सहकार चळवळ’ हे त्याचे ठळक उदाहरण आहे असे म्हणता येईल.

समाजाचा व पर्यायाने त्याचा अभ्यास करणाऱ्या सामाजिक तत्वज्ञानाच्या विचार केला तर प्लेटो हा पहिला तत्वज्ञ होता. प्लेटोचे तत्वज्ञान नीतीशास्त्रावर आधारित होते व ध्येयवादी होते त्याचे विस्तृत विवेचन प्लेटोने “Republic” या ग्रंथात केले आहे. अॅरिस्टॉटलचे सामाजिक तत्वज्ञान वास्तवादी होते. सहकार्या बरोबर विवाह संस्था कुटुंबसंस्था ह्या देखील व्यक्तिगत स्थैर्यासाठी व परिणामतः सामाजिक स्थैर्यासाठी महत्वाच्या आहेत समाज एकजिनसी रहाण्यास त्या मदत करतात असे मुलभूत विचार अडीच हजार वर्षापूर्वी मांडले ही समाजाच्या दृष्टीने मोठी उपलब्धी होती असे म्हणता येईल मात्र उत्तम नागरिकांची निर्मिती हे दोघांचेही ध्येय होते प्रत्येक व्यक्ती म्हणजे समाजाचा नागरिक उत्तम नागरिक बनूनच नैतिक कर्तव्ये पार पाडू शकतो तरच तो समाज सुसंघटीत व एकजिनसी राहू शकतो अशी त्यांची विचारसरणी होती. सोळा सतरा व अठराव्या शतकांच्या विचार केला तर डेकार्ट लायब्रिज लॉक बर्कले ह्यूम बेकन या तत्ववेद्याबरोबरच न्यूटन गॅलिलिओ कोपर्निकस आदि शास्त्रज्ञांनी त्यांच्या विचारसरणीतून समाजाला मार्गदर्शन करित सामाजिक तत्वज्ञानात उल्लेखनीय कामगिरी केली आहे असे दिसून येते. सामाजिक येथे व उद्दिष्टे यांच्या आधाराने सामाजिक स्थैर्यासाठी व सुरळीत सामाजिक विनिमयासाठी माणसाच्या सामाजिक प्रवृत्तींमध्ये

कोणता बदल वा परिवर्तन होणे इष्ट आहे याचे मार्गदर्शन त्यानी केले आहे.

सामाजिक पार्श्वभूमीवर माणसांच्या समाजातील वर्तनाचा अभ्यास केला तर पहिल्या पायरीवर मानवाचा बाह्य जगाशी व्यवहार यांत्रिक किंवा प्रतिक्षिप्त क्रियात्मक असतो. दुसऱ्या पायरीवर मानवी व्यवहार हे सहजप्रवृत्त्यात्मक असतात. त्या सहजप्रवृत्ती सहेतुक व दीर्घकालीन परिणाम करणाऱ्या असून त्यातून वासनापूर्ती इच्छापूर्ती व समाधान प्राप्त होत असते. त्यामुळे सहज प्रवृत्त्यात्मक व्यवहार दीर्घकाळ चालतात. त्यानंतरची पायरी येते ती विवेकाधिष्ठीत व्यवहाराची. हे व्यवहार यांत्रिकता व सहजप्रवृत्ती यांच्या पलिकडे मानवाच्या मानवतेचे दर्शन घडवितात. समाजाचा विवेकशील घटक या नात्याने आपण कसे वागणे इष्ट आहे त्याची जाणीव होते आपले आचरण विवेकाधिष्ठीत असावे याची जाणीव होते. माणूस स्वकोषातून बाहेर पडून समाजासाठी कार्य करण्यास उद्युक्त होतो व अखिल मानवजातीच्या कल्याणाचा विचार करू लागतो. राष्ट्र प्रेमाने भारावलेले लोकमान्य टिळक, आगरकर, स्वातंत्र्यवीर सावरकर, यांच्या सारखे राष्ट्रपुरुष समाजसुधारणेसाठी झटणारे गोखले महात्मा फुले, डॉ. आंबेडकर स्वामी विवेकानंद यांच्यासारखे युगप्रवर्तक “जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूति। देह कष्टविती उपकारे ॥” म्हणणारे चोखामेळा, मुक्ताई बहिणाबाई ज्ञानोबामाऊली अशी संत मंडळी ही विवेकशील व्यवहारांचे मार्गदर्शन करणारी व विवेकाधिष्ठीत व्यवहार अंगिकारणाऱ्याची काही उदाहरणे. मानवी कल्याणाच्या एकमेव हेतूने प्रेरित होऊन त्यांनी समाजात व्यवहार केले व समाजाला विस्कळीत होण्यापासून वाचवून एकसंघ ठेवला हे त्यांचे आपल्यावर केवढे उपकार आहेत! यावरून मानवाच्या सामाजिक विकासाची आत्मकेंद्री बिंदु कडून समाजकेंद्री बिंदूकडे वाटचाल झाली व मानवी कल्याण, मानवता, परहित इतरांबद्दल संवेदनशीलता ही समाजधारणेची वैशिष्ट्ये अधोरेखित झाली असे मला वाटते.

मानवी समाजाच्या विकास प्रक्रियेत व्यक्ती—व्यक्ती, व्यक्ती—समाज, समाज—समाज, समाज—राष्ट्र, राष्ट्र—राष्ट्र व “वसुधैव कुटुंबकम्” असे उत्तरोत्तर व्यापक व विस्तृत स्वरूप मिळत गेले आहे यांच्यातील आंतरक्रिया आंतरसंबंध अधिकाधिक व्यामिश्र होत जाताना दिसतात. अशा वेळी प्रत्येक घटकाचे स्वार्थ, रस, कुरघोडी करण्याची वृत्ती, त्यातून निर्माण होणारे प्रश्न, त्यांचा उकल, अशा उत्तरोत्तर वाढत जाणाऱ्या समस्यांना तोंड देत सुरळीत संबंध प्रस्थापित करण्यावर भर देऊन सर्वसमावेशक नियम करण्याची जबाबदारी अशा व्यापक समाजावर येते. मानवी समाजाच्या भौतिक, मानसिक, सामाजिक वैयक्तिक उद्दिष्टांची सामाजिक चौकटीत राहून सामजस्याने पूर्तता करत मानवी समाजाच्या कल्याणाचा विचार करण्याची जबाबदारी सामाजिक तत्त्ववेत्त्यांवर विचारवंतांवर येऊन पडते अशा विचारवंतांच्या विचार विमर्शनामध्ये मानववंशशास्त्रीय धार्मिक सांस्कृतिक राजकीय, पर्यावरणीय घटकांचा समाजाच्या जडणघडणीवर होणाऱ्या परिणामाचा विचार करावा लागतो आणि इथेच समाजाला योग्य आकार (Shape) व दिशा दर्शन देण्यासाठी तत्त्ववेत्त्यांचे महत्त्वाचे योगदान असते.

भारतीय उपखंडातील समाजाची निर्मिती, वाटचाल व विकास यांचा विचार करता असे दिसून येते की भारतीय समाजाची निर्मिती अतिशय प्राचीन आहे. आपल्या ऋषिमुनीनी, उपनिषदिक वाड;मयाने भारतीय समाजाची विचारपूर्वक रचना करून त्यांचे नियमन करण्यासाठी आवश्यक ती चौकट तयार केली होती. भारतीय समाजधारणेच्या आधाराचा विचार केला तर असे आढळून येते की भारतीय समाजाने नीति, तत्त्वज्ञान व धर्म या त्रिविध पायावर समाजाची उभारणी करित समन्वयी दृष्टीकोन स्विकारला

होता. त्यामध्ये नीति म्हणजे काय? नैतिक जीवनाचे स्वरूप काय हा प्रश्न केंद्रस्थानी घेऊन त्याचे विवेचन केले होते असे दिसून येते. नीति म्हणजे सदाचार, म्हणजे श्रेष्ठ आचार, म्हणजे कल्याणप्रद योग्य चांगला असा आचार, म्हणजेच शास्त्रविहित आचार. भारतीयांनी नैतिक आचरणात प्रामाणिकपणा व सद्देहू यांना अंतिम अधिष्ठान दिले आहे. भारतीयांनी तत्त्वज्ञानांतर्गत नैतिक कर्माला धर्माधिष्ठीतता व आध्यात्मिकता यांच्याशी जोडले आहे. भारतीय नीतिशास्त्र कर्तव्यभावनेला नैतिक जीवनाच्या केंद्रस्थानी मानते. तसेच प्रत्येक कर्म नैतिक असले पाहिजे असे प्रतिपादन करते. कर्माला शास्त्रविहिततेमुळे नैतिकता प्राप्त होते. म्हणून तर भगवद्गीतेमध्ये “तस्मात् शास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्य व्यवस्थितौ। ज्ञात्वा शास्त्रं विधानोक्तं कर्म कर्तुमिमांसी ॥ (१६/२४)” असे सांगितले आहे. समाजामध्ये व्यवहार करताना नैतिक कर्मात प्रामाणिकपणा व शुद्ध बुद्धि महत्वाची तर आहेच परंतु त्याचा उपयोग सर्वोदयासाठी, अंत्योदयासाठी वा समाजाच्या कल्याणाच्या दृष्टीने “सर्वभूत हितार्थाय” केला तरच ते कर्म खऱ्या अर्थाने नैतिक ठरते. माणसाचे समाजातील सर्व व्यवहार नैतिक म्हणजे कल्याणप्रद होण्यासाठी त्या व्यवहारांना—वर्तनाला धर्माधिष्ठितेचे आवरण व आध्यात्मिक उपयुक्ततेचे वेष्टन देत भारतीय तत्त्ववेत्त्यांनी त्याला अनैतिक आचरणापासून पूर्णपणे विलग करण्याची किमया केली आहे असे या ठिकाणी म्हणता येईल असे मला वाटते.

पाश्चात्य आणि भारतीय समाजाच्या विकासाचा वरील प्रमाणे परामर्श घेतल्यानंतर त्या विकासात सामान्यतः विचारावंताचे व विशेषतः तत्त्ववेत्त्यांचे योगदान कसे होते हे सांगून या लेखाला पूर्ण विराम देणे योग्य ठरेल. तसे पाहिले तर सामाजाच्या विकासात व जडण घडणीत कृतीशील योगदान देणाऱ्या तत्त्ववेत्त्यांची मांदियाळी डोळ्यासमोर उभी राहते. अगदि सॉक्रेटिस प्लेटो अॅरिस्टॉटल पासून सुरूवात केली तर प्राचीन मध्ययुगीत अर्वाचिन म्हणजेच त्या त्या काळातील आधुनिक समाजाच्या जडणघडीत अक्षरशः असंख्य तत्त्ववेत्त्यांचे योगदान आहे. ते थोडक्यात खालील प्रमाणे प्लेटोने सद्गुणांची चर्चा करून सामाजिक व्यवहारातील त्याची अनिवार्यता सांगत तत्त्वज्ञराजाची कल्पना मांडल्याचे सर्वश्रुत आहे. डेकार्ट स्पिनोझा ब्रुनो बेकन हॉन्ज या तत्त्वचिंतकानी नैतिक आचरणाचे महत्व सामाजिक जीवनात असल्याचे आपापल्या विवेचनातून सांगितले. लॉक बर्कले ह्यूम यानीही आपल्या तात्विक चिंतनात समाजाप्रती माणसाचे कार्य नीतिमार्गातून जाते. नैतिक आचरणाशिवाय समाज एकत्र रहाणे कठीण असल्याने समाजासाठी नैतिक आचरणाचे महत्व विषद केले. समाजजीवनात नैतिकता महत्वाची असून त्याला सत्ताशास्त्रीय आधार हवा असा सिध्दांत हेन्री मूर व प्रॉईस यांनी मांडला. इमॅन्युअल कांट यांनी नैतिक स्वायत्तता महत्वाची मानून समाजजीवनात निष्काम कर्माचा पुरस्कार केला व नैतिक स्वायत्तेतून शुद्ध कर्तव्यबुद्धिने केलेली कृति – आचरण नीतिला धरून असते त्याला तो शुभ संकल्प असे म्हणतो. विल्यम् जेम्स व जॉन ड्युई यांनी मानवी जीवनात ज्ञानापेक्षा कर्म हे प्रधान असते व त्यायोगे बाह्य समाजजीवन अनुकूल व सहनशील करता येते असे म्हटले आहे. मॅकेन्झी या विचारवंताने नीतिचा सामाजिक व्यवहारात अतिशय महत्वाचा रोल असल्याचे सांगितले आहे. कोल हा विचारवंत समाजाच्या हिताचा, कल्याणाचा विचार नीतिला धरूनच करावा लागतो तसेच धर्म ही सामाजिक परिवर्तनात महत्वाची भूमिका बजावतो. व्यक्तीच्या समाजाप्रती असलेल्या व्यवहारांवर नैतिक तत्वांचा प्रभाव असण्यासाठी धर्माची मदत समाजाला घ्यावी लागते असे सांगतो. ग्रीक नीतिमीमांसक तत्त्वचिंतकांनी नीति ही मनुष्याच्या व्यक्तिगत व सामाजिक जीवनाचा अविभाज्य घटक आहे असे सांगून नीतिला टाळून सामाजिक व्यवहार अशक्य

असल्याचे निखून सांगितले आहे. हेगेल या तत्त्ववेत्त्याने नीतिव्यवहार व्यक्तिगत व नैमित्तिक नसून सामाजिक व प्रकट आहेत. त्यांच्या आधारावर व्यक्तीच्या व्यवहारांचे मूल्यमापन करता येते, योग्यायोग्यता ठरवता येते. चुकीच्या व्यवहारांचा दोष निश्चित करता येतो. असे म्हटले आहे. जी.ई. मूर व रसेल या विसाव्या शतकातील तत्त्ववेत्त्यांनी समाजजीवनाच्या संदर्भात नैतिक तत्त्वाचे तार्किक विश्लेषण केले. रसेल यानी सामाजिक जीवनाच्या संदर्भात शुभ व अशुभ कल्पनांचे विश्लेषण करून त्या व्यक्तिगत असल्याचे म्हटले आहे. सामाजिक व धार्मिक जीवनाच्या संदर्भात विवाहसंस्था कुटुंबसंस्था यावर विश्लेषणात्मक भाष्य करित “मी ख्रिश्चन का नाही” “Why I am not a Christian” यावर तत्कालिन सामाजिक परिस्थितीवर बोट ठेवित भाष्य केले आहे. T.H. Green व F. H. Bradley यांनी सामाजिक व्यवहाराच्या संदर्भात भाष्य करताना आत्मोन्नतीसाठी नीतियुक्त आचरण म्हणजे सदाचरण महत्वाचे आहे असे सांगितले. जे.एस्.मिल, बेथॅम, नित्से, ड्युई आदि नीतिशास्त्रज्ञानी सामाजिक व्यवहारात उपयुक्तता वादाचे खंदे समर्थन केले. The greatest good of the greatest number म्हणजे जास्तीजास्त लोकांचे जास्तीजास्त कल्याण ही कल्पना सामाजिक स्थैर्य देऊ शकते. त्या दृष्टीने व्यक्तीचे कर्तव्यभावनेतून सदगुणांची वृद्धि करत समाजाप्रती व्यवहार असले पाहिजेत असे प्रतिपादन ते करतात. जास्तीजास्त लोकांचे कल्याण साधण्यासाठी व्यक्ती स्वातंत्र्य व सामाजिक सुव्यवस्था यांची सांगड घालण्याच्या हेतूने राज्यसत्तेच्या निर्मितीची गरज प्रतिपादन करून राज्यसत्ता ही व्यक्तींसाठी आहे, व्यक्ती या राज्यसत्तेसाठी नाहीत हा उपयुक्ततावादांचा मूलभूत सिध्दांत मांडतात आणि प्रत्येक व्यक्तीची इच्छा पूर्ण करणे हे राज्यसत्तेला जरी अशक्य असले तरी बहुसंख्यांची ईच्छापूर्ती करणे शक्य असते हे तत्त्व राज्यसत्तेने लक्षात ठेवले पाहिजे असे निखून सांगतात. आधुनिक समाजाच्या जडणघडणीत महत्त्वपूर्ण योगदान देणाऱ्या पाश्चात्य तत्त्ववेत्त्याची दिलेली ही यादी सर्वसमावेशक व परिपूर्ण नाही हे येथे नमूद करते याशिवायही अनेक विचारवंत तत्त्ववेत्त्यांचे समाजाच्या रचनेत, विकासात, स्थैर्यात महत्त्वपूर्ण योगदान आहे हे येथे निःसंशय नमूद करावयास हवे.

जसा पाश्चात्य तत्त्ववेत्त्यांच्या योगदानाचा थोडक्यात आढावा घेतला तसाच भारतीय तत्त्ववेत्त्यांच्या कामगिरीची ही थोडक्यात आढावा घ्यायला हवा तो येथे घेत आहे.

भारतीय उपखंडातील मानवी सामाजिक जीवनाची सुरुवात पूर्वी म्हटल्याप्रमाणे अति प्राचीन म्हणजे रामायण—महाभारत पूर्व काळातील आहे. भारतीय समाजाच्या सामाजिक जीवनाचे चित्र रामायण—महाभारतात रेखाटले आहेच परंतु त्यापूर्वीही अनेक पुराणांत समाजाचे चित्र म्हणजे तत्कालिन समाज कसा होता, उदरनिर्वाहाची साधने कृषि, गोरक्षण, व्यापार—उदीम, युद्ध कौशल्ये, नीतिनियम याबद्दल तत्कालिन समाज विकसीत होता असे म्हणता येईल सर्व ऋषिमुनी समाजाच्या विकासासाठी निरनिराळ्या विद्या शिकवण्यासाठी आणि व्यक्तीला एक उत्तम नागरिक बनवून आश्रमातून समाजात धाडीत असत. महाभारतामधून उत्तम नागरिक होण्यासाठी चारही पुरुषार्थांबरोबर कर्म धर्म व नीतीची शिकवण दिली जात होती. व्यक्तीच्या आत्मोद्धारासाठी आध्यात्मिक बैठकीचे, योगाचे धडे दिले जात होते व भारतीय समाज वैभवसंपन्न होता. मध्यंतरीच्या काळात भारतीय समाजाचा आध्यात्मिक सामाजिक भौतिक सांस्कृतिक विकास न होता तो अधोगतीच्या उतारावर लागला. कलह, भांडणे जाती व्यवस्था वर्णव्यवस्था अंधश्रद्धा यामुळे सामाजिक वातावरण ढवळून जात होते व समाज व्यवस्था खिळखिळी झाली होती. या पार्श्वभूमीवर

सुमारे २७०० वर्षांपूर्वी गौतम बुद्धाचा जन्म झाला आणि त्याने समाजातील दुष्ट प्रथा अंधश्रद्धा यावर हल्ला चढवित आपले स्वतंत्र भौतिकतावादी वास्तववादी तत्त्वज्ञान सांगत समाजाला नवीन शिकवण दिली. शांततामय सहजीवनाचा उपदेश करत देशाटन केले व धर्मचक्रप्रवर्तन करित विस्कळीत होऊन मोडकळीस आलेल्या समाजाला पुनरुज्जीवीत केले ही गौतम बुद्धांची समाजाप्रती फार मोठी उपलब्धी आहे. बुद्धाच्या समकालिन भगवान महावीर यांनी जैनधर्माची स्थापना करित समाजाला म्हणजेच समाजातील व्यक्तीना चांगला, दयाळू सरळमार्गी नम्र व सज्जन बनण्यासाठी धार्मिक व नीतिनियम घालून दिले सामाजिक विकासासाठी जैनधर्माने प्रयत्नवादाचा पुरस्कार करित समाजाचे संघटन मजबूत केले. मानवाच्या सामाजिक व्यवहारांच्या दृष्टीने व समाजाप्रती त्याचे असलेले दायित्व अधोरेखित करण्याच्या दृष्टीने भृगू व मनु ऋषिनी मनुस्मृतीची इ. स. पू. दुसऱ्या तिसऱ्या शतकात रचना केली असे त्यावरील साहित्यामधून व गूगल सर्च वरून दिसून येते. या ऋषिद्वयांनी तत्कालिन समाज व्यवहाराच्या दृष्टीने धर्म, कर्तव्य, हक्क, कायदा, आचरण, सद्गुण भारतीय जीवनशैली व आचार संहिता यावर विस्तृत विवेचन केले असून ते नंतरच्या सुमारे १५०० वर्षांपर्यंत समाजाला मार्गदर्शन करणारे ठरले. त्यातील काही श्लोक अथवा अध्याय आजच्या सामाजिक परिस्थितीचा विचार करता गैरलागू ठरणारे असले तरी संपूर्ण मनुस्मृती त्यामुळे त्याज्य किंवा टाकावू ठरत नाही असे मला वाटते. इ. स. पू. २०० ते इ. स. ८०० या १००० वर्षांच्या काळात अनेक दार्शनिक होऊन गेले व त्यांनी ज्ञानशास्त्रीय सत्ताशास्त्रीय चर्चेबरोबरच सामाजिक प्रश्नांची उकल करण्याचा प्रयत्न केला त्यामध्ये न्याय—वैशेषिक, सांख्ययोग विशेषतः चार्वाक मीमांसक या दर्शनांतील दार्शनिकांचा समावेश करावा लागतो इ. स. ८०० ते इ. स. १२०० या ४०० वर्षांच्या काळात शंकराचार्यांच्या तत्त्वज्ञानाच्या समाजावर प्रचंड प्रभाव होतो आद्य शंकराचार्य, रामानुजाचार्य, मध्वाचार्य वल्लभाचार्य आणि निंबार्काचार्य या आचार्यांनी आपापल्या तत्त्वज्ञानाच्या आधारे तत्कालिन समाजाचे प्रबोधन केले असे दिसून येईल. इ. स. १२०० ते इ. स. १७०० पर्यंतच्या ६०० वर्षांच्या काळात तत्कालिन समाजाचा ताबा संतपरंपरेकडे गेला संत एकनाथ, नामदेव, चोखामेळा, मुक्ताई बहिणाबाई ज्ञानेश्वर माऊली तुकाराम महाराज व रामदास यांनी भागवत धर्माची पताका खांद्यावर फडकवित समाजाचे आध्यात्मिक प्रबोधन करित समाज एकजिनसी राखला. सर्व संतांचे साहित्यिक योगदान तर अप्रतीम आहेच परंत ज्ञानेश्वरांनी भावार्थदीपीका म्हणजे गीतेवरील भाष्य लिहून समाजातील सामान्यातीसामान्य माणसाला ज्ञानाचे भांडार खुले करून दिले. अभंग व इतर साहित्याबरोबरच एकनाथी भागवत, तुकाराम गाथा दासबोध मनाचे श्लोक या दीर्घ साहित्यकृतींनी या संतमहात्म्यांनी समाजाचे जे प्रबोधन केले ते खरोखरच अप्रतीम व नतमस्तक करणारे आहे. संत रामदासांच्या दासबोधातील दुसऱ्या समासातील “मूर्खाची लक्षणे” कालनिरपेक्ष असून समाजाला आजही लागू पडणारी व म्हणून सामाजिक व्यवहारातील संभाव्य धोक्यांची इशारा देणारी आहेत. मनाचे श्लोक व्यक्तित्वाचा निसर्गतः असलेल्या मानसिक स्थितीवर भाष्य करून त्यातून मुक्त होण्याचे मार्गदर्शन करणारे व म्हणून समाजाला दुरितापासून वाचवणारे आहेत असे मला वाटते. संतपरंपरेनंतर समाजाच्या कल्याणाची व त्याला एकजिनसी राखण्याची जबाबदारी सहाजिकच वारकरी संप्रदायावर येऊन पडली. त्यांनी ती समर्थपणे सांभाळित किर्तन व्याख्यान प्रवचन आदि माध्यमांतून अशिक्षित समाजाला एकत्रित बांधण्याचे महान कार्य जवळजवळ मागील १००० वर्षे चालू ठेवले असून पंढरपूरची वारी हे त्याचे ज्वलंत उदाहरण असून आधुनिक संत, तत्त्वज्ञ कै. सोनोपंत दांडेकर

यांचे वारकरी संप्रदायातील कार्य विशेष उल्लेखनीय आहे असे मला वाटते. १८ व्या, १९ व्या व २० या शतकांत भारतीय समाजाला मिळालेला पारतंत्र्याचा शाप, अशिक्षितपणा, निद्रिस्तता व मरगळ या दोषांतून मोकळे करण्यासाठी असंख्य युगप्रवर्तकानी, समाजसुधारकांनी, राष्ट्रपुरूषांनी समाजधुरिणांनी अविरत प्रयत्न करून भारतीय समाजाला जागृत केले स्वातंत्र्यलढयांचे स्फुलिंग त्यांच्यात जागृत केले त्यासाठी जीवाचे रान करणाऱ्या, प्रसंगी आत्मबलिदान करणाऱ्या तुरुंगवास भोगणाऱ्या व त्यायोगे भारतीय समाजाला वाचवणाऱ्या तत्त्ववेत्त्या विचारवंतांचे समाजाप्रती असलेले दायित्व शुध्द सोन्यासारखे निखळ लखलखीत आहे ते दिग्गज, शूरवीर म्हणजे स्वामी विवेकानंद, म.गो.रानडे, स्वामी रामानंद तीर्थ, राजा राममोहन रॉय, दयानंद सरस्वती, रा.द.रानडे, स्वामी संपूर्णानंद, मानवेंद्र रॉय, गोपाळ कृष्ण गोखले, महात्मा गांधी, आगरकर व लोकमान्य टिळक होत. समाजाच्या जडणघडणी प्रती त्यांचे महत्वपूर्ण योगदान आहे. समाजातील मागासवर्गीय, दलित वंचित घटकांच्या समाजिक उन्नतीसाठी झटणाऱ्या डॉ.बाबसाहेब आंबेडकर व स्त्री— शिक्षणाचा ध्यास घेऊन अहोरात्र काम करणाऱ्या महात्मा ज्योतिबा फुले व सावित्रीबाई फुले यांचे योगदान ही तितकेच महत्वाचे आहे, असे म्हणावेसे वाटते.

शेवटी, समाजाच्या पुनरूथ्यानासाठी व्यक्तीच्या आध्यात्मिक, नैतिक उन्नतीसाठी सतत समाजाच्या कल्याणाचा विचार करणारा पहिला तत्वज्ञ विचारवंत भगवान श्रीकृष्ण होते असे म्हणता येईल. समाजाच्या विकासासाठी त्यांनी सर्वकाही गीतेच्या माध्यमातून अर्जुनरूपी समाजाला सांगून त्याला विषादयोगातून उभे करून युध्दाला प्रवृत्त केले हे केवढे मोठे योगदान आहे. गीतेमध्ये कर्म आहे, विकर्म आहे अकर्म आहे. नैष्कर्म्य आहे, दैवी गुण आहेत, सदगुण आहेत, सदाचार आहे, आसुरी संपत्ती आहे, धर्म आहे अधर्म आहे, राजगुह्य आहे नैतिक आचारण आहे हीच सर्व तत्वे समाजाच्या संघटीत स्वरूपासाठी, एकजिनसीपणासाठी आवश्यक असतात. त्यांचा विस्तृत परामर्श घेऊन त्याप्रमाणे आचरण करण्याचा व्यक्तिगत स्तरावर व पर्यायाने सामाजिक स्तरावर उपदेश करत भगवान श्रीकृष्ण सुद्ध समाज बांधण्याचा प्रयत्न करतात असे या निमित्ताने नमूद करावेसे मला वाटते यावरून सुरवातीला म्हटल्याप्रमाणे, होय, आधुनिक समाजाच्या जडणघडणीत, विकासात तत्त्ववेत्त्यांचे योगदान, कार्य, भूमिका महत्वपूर्ण असते हे सप्रमाण सिध्द होते अस्तु.

संदर्भ :

- १) डॉ. आगलावे प्रदीप : समाजशास्त्र संकल्पना व सिध्दांत श्री साईनाथ प्रकाशन नागपूर १० तिसरी आवृत्ति २००९
- २) प्रा. बेलसरे के. व्ही.(संपादक : समर्थ रामदासस्वामी विरचित सार्थ श्रीमत् दासबोध श्री समर्थ सेवा मंडळ सज्जनगड अनुवादक) सातारा सहावी आवृत्ति १९९१
- ३) डॉ. जैन अशोक : निवडक राजकीय विचार शेठ पब्लिकेशन मुंबई ३१ प्रथम आवृत्ति २००९
- ४) तर्कतीर्थ जोशी लक्ष्मणशास्त्री : मराठी विश्वकोश महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृति मंडळ, मंत्रालय मुंबई ३२ प्रथम आवृत्ति १९७७

- ५) प्रा. कुलकर्णी पी. के. डॉ. : समाजशास्त्र परिचय डायमंड पब्लिकेशन पुणे ३० प्रथम आवृत्ति २०१३
खैरनार दिलीप
- ६) श्रीमति खंडकर अरुंधती : बर्ट्रांड ऑर्थर रसेल इंडस सोर्स बुक्स घाटकोपर मुंबई ७७ द्वितीय आवृत्ति २०१४
- ७) डॉ. नाडगोंडे गुरुनाथ : समाजशास्त्राची मूलतत्त्वे कॉन्टिनेंटल प्रकाशन पुणे ३०, द्वितीय आवृत्ति २००१
- ८) श्री. नेरकर अरविंद : होय होय वारकरी ग्रंथाली प्रकाशन दादर मुंबई २८ प्रथम आवृत्ति १९९८
- ९) श्री. स्वामी ए. सी. प्रभुपाद : श्रीमद् भगवद्गीता यथारूप भक्तिवेदांत बुक ट्रस्ट जुहू मुंबई ४९ एकावन्नवी
आवृत्ति २०१५
- १०) प्रा. वाडेकर देविदास द. : मराठी तत्वज्ञान महाकोश (त्रिखंडात्मक) पुणे ३० प्रथम आवृत्ति १९७४

Cite This Article:

**VU?kk V: .k i k/*, (2022) आधुनिक समाजात तत्ववेत्यांची भूमिका, *Electronic International Interdisciplinary Research Journal*, Volume No. XI (Special Issue-II), 27-35.